

ma bi svi izdavači trebali poraditi jest digitalna dostupnost i pretraživost građe, kako bi se mogli granati daljnji znanstveni projekti novoga doba (npr. kroz izradu rječnika i gramatika prema obrađenim djelima). Bez takva otvaranja i ovakvi iznimno vrijedni izdavački projekti mogli bi ostati u rascjepu između svoje kvalitete i ciljeva suvremene filologije.

Mateo ŽAGAR

VAŽAN DOPRINOS PROUČAVANJU ĆIRILIČNOG NASLIJEĐA

Kristian PASKOJEVIĆ, *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija: Dinamika pisma u ćiriličnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb, 2024., 331 str.

Godine 2024. u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade i Staroslavenskog instituta objavljena je knjiga Kristiana Paskojevića *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija: Dinamika pisma u ćiriličnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Riječ je o knjizi koja se temelji na autorovim istraživanjima razvoja ćiriličnog pisma u doktorskoj disertaciji pod naslovom *Razvojni procesi diplomatske minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije* (2018.).

Knjiga koja je predmet našeg zanimanja višestruko je korisna istraživačima koji se bave razvojem ćiriličnog pisma ponajprije zbog toga što je srednjovjekovna dubrovačka kancelarija igrala značajnu ulogu u oblikovanju ćirilične diplomatske minuskule na širem južnoslavenskom prostoru. Iako je razvoj ćiriličnog pisma na zapadu bio predmetom brojnih istraživanja u južnoslavenskim paleografijama, u ovoj se knjizi primjenjuju savremeni grafolingvistički pristupi, čime se uvodi nova vizura koju prate i novi rezultati.

Pored *Predgovora* (str. 5–8), *Zaključka* (str. 317–320) i *Literature* (str. 321–325), knjigu čine četiri temeljna poglavlja: prva dva predstavljaju uvode u istraživanje: opći *Uvod* (str. 9–34) i *Uvod u paleografsko istraživanje* (str. 35–41), dok se u trećem poglavlju *Paleografsko istraživanje po grafolingvističkim kategorijama* (str. 43–298), koje čini glavninu knjige, detaljno raščlanjuje ćirilični korpus dokumenata podijeljen prema vremenskom kriteriju. Posljednje, četvrto poglavlje *Rezultati znanstvenoga istraživanja* (str. 299–320) predstavlja sistematizaciju naučnih doprinosa provedenih analiza.

U uvodnom dijelu autor najprije donosi najvažnije podatke o postanku i porijeklu ćirilice, potom o njenom mjestu u okviru hrvatske kulturne baštine. Nakon toga, kao polazište za vlastito istraživanje obrazlaže rezultate dosadašnjih proučavanja ćirilične pismenosti. Naročito je u tom pogledu važno preciziranje terminologije, inače poprilično neujednačene u ćiriličnoj paleografiji, tako da se u posebnom poglavlju razmatraju nazivi *ustav*, *poluustav*, *minuskula* i *kurziv*. O složenosti nazivlja u ćiriličnoj paleografskoj terminologiji govori podatak da različiti autori ponekad istim nazivom imenuju različite tipove pisma, što je donekle povezano i sa genezom ćirilice kao pisma, na čiji je razvoj nerijetko preslikavana terminologija koja važi za razvojne forme grčkog i latinskog pisma. Stoga je u svakom paleografskom opisu neophodno najprije objasniti šta se podrazumijeva pod različitim podtipovima pisma.

Nakon općih razmatranja o ćirilici Paskojević daje povijesni i regionalni kontekst ćirilične minuskule u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji. Precizira se korpus za istraživanje koji čini četrdeset šest isprava nastalih od 12. do druge polovine 15. stoljeća: od *Kulinove povelje* iz 1189. do *Povelje sultana Bajazita II* iz 1481. godine. S obzirom na vremenski raspon od gotovo tri stotine godina, odabrani korpus može se smatrati reprezentativnim za opis rada dubrovačke kancelarije i utvrđivanje razvojnih formi ćirilice.

Kada je riječ o metodologiji kojom se autor služi u ovoj studiji, mora se naglasiti da je u pitanju savremeni grafolingvistički pristup koji, za razliku od tradicionalne paleografije, evoluciju pisma posmatra kao proces koji ima svoje unutarnje mehanizme razvoja, dok se tradicionalna paleografija zadovoljavala opisom slovne morfologije i utvrđivanjem njihove nacionalne provenijencije te je pismo uglavnom posmatrala kao dovršen proizvod. Međutim, u skladu sa savremenim grafolingvističkim pristupom, koji je u južnoslavenskoj paleografiji populariziran u radovima M. Žagara, posebno u knjizi *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (2007.), Paskojević postavlja ciljeve svoga istraživanja kroz sljedeće grafolingvističke nivoe analize: 1. koordinacija u linijskom ustroju, 2. posebni slovni oblici i spajanje slovnih oblika, 3. razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova, 4. ligature i kraćenja i 5. pisanje brojeva. S obzirom na vrijeme nastanka dokumenata, korpus je podijeljen u tri grupe: stariju – dokumenti nastali u 12. i 13. stoljeću, zatim drugu, najbrojniju – oni iz 14. stoljeća, i treću, najmlađu grupu – dokumenti iz 15. stoljeća.

U skladu s postavljenim ciljevima istraživanja svakako da je grupa najstarijih dokumenata od posebnog značaja jer se već u pojedinim ispravama iz 12. i 13. stoljeća naziru procesi minuskulizacije, a to se najbolje vidi u koordina-

ciji u linijskom ustroju. Tako se već u *Kulinovoj povelji* i na nivou linijske koordinacije i na nivou posebnih slovnih oblika mogu prepoznati začeci minuskulizacije, premda ova povelja u svojoj grafetičkoj organizaciji i dalje slijedi pravila ustavnog pisanja. Poznato je da je probijanje slabih slovnih dijelova u gornji i donji dio četverolinijskog sistema prisutno još u najstarijim crkvenoslavenskim tekstovima, što znači da ćirilično pismo, za razliku od grčkog, zapravo i ne poznaje formu čistog ustava. To je razlog zbog kojeg se u različitim radovima pismo najstarijih ćiriličnih diplomatskih dokumenata definira različito – kao ustav ili poluustav. Pored *Kulinove povelje*, ustavno pisanje, uz probijanje određenih slovnih formi u četverolinijski sistem, karakteristično je i za *Povelju humskog kneza Andrije* (1214.–1217.), kao i za *Povelju bosanskog bana Mateja Ninoslava* (1214.–1217.). Iz perspektive razvoja ćirilične minuskule najzanimljiviji dokument iz skupine starijih je *Povelja bugarskog cara Ivana Asena II* iz 1230. godine koja već pokazuje sve tipične crte diplomatske minuskule. Linijski ustroj ove povelje je četverolinijski, dok su slovne forme već zadobile oblike koji će kasnije postati prepoznatljivo obilježje diplomatske minuskule. Ova je povelja važan dokument i za odgonetanje nastanka diplomatske minuskule u smislu njenog početka. Budući da se prepoznatljive karakteristike ove ćirilične varijante pojavljuju na širem južnoslavenskom području, čini se najprimjerenije ovaj podtip pisma zvati (klasičnom) diplomatskom minuskulom. Paskojević ukazuje na mogućnost utjecaja grčkog pisanja na razvoj ćirilične diplomatske minuskule s obzirom na rane pojave ovoga pisma u istočnijim krajevima.

Drugo razdoblje razvoja dubrovačke ćirilične kancelarije prezentiraju dokumenti nastali u 14. stoljeću. To je ujedno vrijeme kada jačaju ekonomske i kulturne veze između Dubrovnika i susjednih država, te je iz ovoga stoljeća sačuvan prilično veći korpus tekstova. Procvat ćirilične pismenosti u 14. stoljeću javlja se i u srpskim i u bosanskim kancelarijama tako da je na širem prostoru diplomatska minuskula dobila svoje konačne forme. U korpusu koji je predmet Paskojevićeva istraživanja jedan od starijih dokumenata iz druge skupine je *Povelja srpskog kralja Stefana Uroša II* iz 1302. godine, koja je pisana karakterističnim slovnim formama diplomatske minuskule. Inače, u 14. stoljeću u dubrovačkoj kancelariji djeluju neki od najznačajnijih pisara poput Jakova Krusića i Đive Parmezana, dok krajem stoljeća djeluje najplodniji pisar – Rusko Hristoforović. I u bosanskoj državnoj kancelariji ćirilična minuskula postaje standard, što se povezuje sa krunisanjem Tvrtka I. Kotromanića za kralja 1377. godine, kada na dvor dovodi pisara Vlada, vrsnog majstora diplomatske minuskule. U pogledu koordinacije u linijskom ustroju, u ovom

periodu je neuporedivo više dokumenata koji su već u pravnom smislu minuskulizirani, iako ima i onih koji slijede ustavnu organizaciju. Neki od pisara iz ovoga perioda poput Nike Bijelića pišu raspisanom inačicom klasične minuskule, dok je Tvrtkova povelja iz 1378. pisana razvijenom i elegantnom diplomatskom minuskulom, a njene forme su već posve standardizirane. Za mnoge dokumente pisane diplomatskom minuskulom karakteristične su kurzivne tendencije, što je otvorilo put nastanku tipičnog kurziva. Na nivou slovnog modula, pored uobičajenih minuskulnih formi, u dokumentima su prisutne i brojne individualizacije, ili pak oblici karakteristični za određeno područje. Paskojević izolira i kontekstualizira specifične slovne oblike, s tim da je za neke slovne forme još uvijek teško sa sigurnošću utvrditi njihove začetke. Kao ilustraciju možemo uzeti formu slova ж u ispravama župana Bjeljaka i vojvode Radiča Sankovića (1391.), kralja Stjepana Dabiše (1392.) i kraljice Jelene Grube (1397.). Naime, slovna forma u ovim dokumentima ima vodoravnu poprečnu liniju ✱, a javlja se dosta ranije u rukopisu dubrovačkog pisara Paskala. Đorđić u svojoj *Istoriji srpske ćirilice* (1971.) navodi da varijante s vodoravnom poprečnom linijom u Dubrovniku nisu preživjele svoga tvorca te porijeklo drukčije oblikovanog slova, koje se javlja i u bosanskim ispravama s kraja 14. stoljeća, povezuje s oblikom ovoga slova u glagoljici ђ.

U pogledu ostalih grafetičkih specifičnosti, kao što su znakovi razgraničenja, interpunkcije i punktuacije, teško je govoriti o standardiziranosti, premda je u ovom periodu ipak moguće govoriti o nekoj vrsti standarda u pojedinim dokumentima. Paskojević navodi da je *Povelja kojom Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih banova i kraljeva* (1378.) prvi dokument u kojem je moguće utvrditi veći broj dosljednosti i sistematizacije u pogledu razgođivanja. Kada je riječ o načinima kraćenja, oni se uglavnom nisu mijenjali te su prisutne kontrakcije, suspenzije, suprapozicije i ligature.

Posljednju skupinu dokumenata čine oni nastali u 15. stoljeću, a u odnosu na ranije razdoblje u ovim ispravama izrazitija je tendencija kurzivizacije. Prema Paskojevićevu tumačenju, razlog kurzivnim tendencijama mogla bi biti bigrafičnost koja je u Dubrovniku bila izraženija u 15. stoljeću. U ovom periodu započinje intenzivnija korespondencija dubrovačke kancelarije s Osmanlijama. U bosanskoj kancelariji isprave se u periodu vladavine Stjepana Ostoje pišu ustavnim pismom, koje u vrijeme Stjepana Tomaša ponovo zamjenjuje minuskula. U korpusu s početka 15. stoljeća nema dokumenata iz srpske kancelarije jer je diplomatska minuskula potisnuta iz kancelarija despota Stefana Lazarevića i Đurđa Brankovića, ali se vraća u vrijeme Đurđeva nasljednika Lazara.

Na planu grafetičke organizacije za većinu ovih dokumenata može se reći da nastavljaju raniju tradiciju i u pogledu linijske organizacije teksta i u pogledu posebnih slovnih oblika. Kod pisanja interpunkcije i majuskula također se uočavaju nedosljednosti, s tim da se kod različitih pisara mogu uočiti i određene zakonomjernosti: npr. Nikša Zvijezdić koristi se velikom slovom za označavanje kraja pojedinih rečenica i poglavlja. I za ovo razdoblje karakteristične su brojne individualizacije u oblikovanju slovnih formi, ali i upotrebi drugih grafetičkih sredstava.

Na samome kraju moramo istaći da ovaj prikaz nudi samo grubu ocjenu knjige, koja je zapravo paleografska enciklopedija s mnoštvom ne samo specifičnih zapažanja o pojedinim dokumentima i pisarima nego i mnoštvom zaključaka relevantnih za razvoj ćiriličnog pisma u cjelini. Posebnost dubrovačke kancelarije ogleda se, između ostaloga, i u njenoj graničnoj poziciji u kojoj su se i sudarali i prožimali različiti utjecaji pa je i bigrafičnost, vjerovatno i poligrafičnost, odigrala važnu ulogu u formiranju i širenju onih specifičnosti koje će kasnije postati standardne u ćiriličnoj diplomatskoj minuskuli. Iako knjiga raspravlja o složenoj problematici, iznimno bogata građa analizirana je vrlo jasno i sistematično, s izrazitom posvećenošću i naglašenim darom autora za uočavanje detalja, koji paleografskim istraživanjima ponekad znaju biti važniji od cjeline. Osim toga, pristupom koji promovira ova knjiga poprilično se relativiziraju i one rasprave koje polaze od pitanja kome pripadaju pojedini tipovi ćiriličnog pisma jer se tretiranjem pisma kao procesa pokazuje da je nemoguće govoriti o prvenstvu s obzirom na to da sve vrijedno u određenoj kulturi sažima i Drugo u njegovoj vremenskoj i prostornoj projekciji. Stoga smo uvjereni da će ova knjiga naći prave čitatelje te biti poticajna za buduća istraživanja ćiriličnog naslijeđa.

Mehmed KARDAS